

Breukelen-Nijenrode 1865 - 1900: Vooruitgang in tegenstellingen*

A. Schuurman

Trekvogelweg 64 L, 3815 LR Amersfoort

De provincie Utrecht maakte in de tweede helft van de 19de eeuw grote veranderingen door. In vele dorpen drongen de symbolen van de nieuwe tijd door: de trein en de krant. Wegen werden verhard; de eerste rookpluimen en het sissende geluid van de stoomketels verstoorden het rustieke geratel van de karrewielen en het getrappel van de paardenhoeven op het dorpsplein. Daarnaast waren er sluipender processen, op het eerste gezicht minder duidelijk waarneembaar, maar minstens zo belangrijk. De landbouw maakte ingrijpende veranderingen door. De mensen werden langzaam welvarender en gezonder. Daartegenover zorgden verschillende epidemieën voor enorme sterftegolven. De 19de eeuw was immers ook een tijd van tegenstellingen. Niet iedereen profiteerde onmiddellijk van de vooruitgang. Armen en rijken woonden en leefden naast elkaar.

Breukelen in de overgang

Ieder dorp kreeg vroeger of later met deze veranderingen te maken. Zo ook Breukelen. We zullen enkele aspecten behandelen van de genoemde vooruitgang, die de tegenstellingen aanwakkerden. In een volgend artikel wordt één onderwerp verder uitgediept: het gezondheidswezen. We krijgen hier gedetailleerder inzicht in beide centrale begrippen. We zullen vooruitgang zien: een geleidelijke verbetering van de gezondheidstoestand, een verbetering van de medische kennis, een optimistisch vooruitgangsgeloof onder de artsen en een lokale overheid die in het dagelijks leven trachtte in te grijpen om de hygiënische toestanden in Breukelen te bestrijden en zo een steentje bij te dragen aan de vooruitgang.

De overheid kreeg echter volop te maken met de tegenwerkende krachten die de grenzen van de vooruitgang aangaven: de armoede, waardoor een deel van de bevolking verstoken bleef van de mid-

delen om de eigen situatie te verbeteren; de belangt tegenstellingen tussen overheid en huiseigenaren, die het overheidsingrijpen lang niet altijd als vooruitgang accepteerden.

De geschiedenis van Breukelen in de tweede helft van de 19de eeuw laat zien dat de ogenschijnlijk rustige groei-tendensen voortdurend tegengewerkt werden en er regelmatig sprake was van - meestal incidentele - teruggang.

Breukelen - een rijk verleden

In reisgidsen uit de tweede helft van de 19de eeuw wordt Breukelen beschreven als een langgerekt lint van buitenplaatsen langs de Vecht. De statige huizen in de prachtige, parkachtige tuinen geven de gemeente nog steeds een uitgesproken sfeer van een glorieus en welvend verleden. Slechts een enkele heeft de tand des tijds niet kunnen doorstaan en is verdwenen. Op een kaart uit de tweede helft van de 19de eeuw komen we minstens drie kastelen tegen: Nijenrode, Oudaen en Gunterstein, en acht buitenplaatsen: Groenevecht, Queekhoven, Hoffwerck, Vegtvliet, Vechtstroom, Vroeglust, Vreedenoord en Slangevecht.¹ De laatste stond in die periode bekend als de verblijfplaats van Kees de Tippelaar, een rijke non-conformist, toentertijd een 'bekende Nederlander', die Breukelen een plaats in het landelijke societyleven gaf.

Het dorp profiteerde van de rijkdom van de buitenplaatsen. J. Craandijk, die in de jaren 1870 en 1880 door Nederland reisde en zijn impressies op schrift stelde, beschreef het dorp als volgt:²

"t Is een uitgestrekte en welvarende plaats met talrijke straten, die het groote kerkgebouw omringen, met goed onderhouden burgerwoningen en herenhuizen, frisch en vrolijk door het overvloedig groen van tuinen en opgaande boomen, dat alom het grauw en rood en blauw van muren en daken afwisselt. En van een' goeden tijd, die Breukelen heeft gehad, toen zoovele familiën hier den zomer doorbragten, of de Vechtstreek tot doel hunner uitstapjes kozen, spreekt het deftige logement, dat aan den straatweg voor tal van bezoekers zijn groote kamers, en voor hun rijtuigen zijn ruime stallen openstelt. Die dagen zijn voorbij, maar wij ontvangen toch nog geenszins den indruk van kwijning

* Dit is de eerste in een serie artikelen, die een sterk uitgebreide versie is van een lezing, gehouden op 16 oktober 1996 voor de Historische Kring Breukelen.

en verval, terwijl wij ons op het voorplein der herberg eenige tijd verfrissen. Amsterdam heeft nog niet geheel zijn oude liefde voor de Vecht verloren, en de bewoners der buitengoederen in den omtrek weten den weg naar dezen van ouds vermaarden tempel der gastvrijheid nog wel te vinden."

Een rijke toekomst?

Maar Breukelen teerde niet alleen op haar rijke verleden. De nieuwe tijd ging het dorp niet ongemerkt voorbij. De stoommachine deed zijn intrede op velerlei wijze. In het transportwezen bijvoorbeeld, toen in 1843 de eerste trein van de Nederlandsche Rhijnspoorwegmaatschappij van Amsterdam naar Utrecht reed. Breukelen kreeg een station, zodat de dorpingen met een ongekennde snelheid naar Utrecht en Amsterdam konden reizen. Winkel en de grote stad (bijvoorbeeld in de Winkel van Sinkel) was niet langer voorbehouden aan de stedelingen.

Ook het vervoer over water ging van stoomkracht gebruik maken. In 1859 verschenen de eerste

stoomboten op de Vecht. Vanaf 1878 onderhield de Reederij voor Stoomsleep en Drinkwaterdienst te Amsterdam een regelmatige dienst op het dorp. Voor de scheepvaart over de Vecht leken gouden tijden in het verschiep te liggen. Breukelen zou een graantje mee kunnen pikken van de toegenomen handelsstromen die het dorp passeerden. Maar dan moest de Vecht wel beter bevaarbaar worden gemaakt. Hierover ontstond een jarenlange discussie, waarin ook het gemeentebestuur een woordje meesprak. Weldra bleek echter, dat de Vecht zijn langste tijd als voornamelijk vaarroute had gehad. In 1884 viel het besluit om ruim ten westen van het dorp het Merwedekanaal te graven. Breukelen dreigde een stil dorp te worden; het scheepvaartverkeer passeerde het dorp zonder aan te leggen. Voor de middenstand een fikse tegenvaller.³

In het bedrijfsleven drongen de vernieuwingen eveneens door. Rond 1870 werd de oude graanmolen aan de Vecht vervangen door een moderne stoommeelfabriek.⁴ Een 'locomobiel', een ver-

Afb. 1. Gezicht op Breukelen vanuit het noorden, met de Rijksstraatweg, het huis Spoor- en Vechtzicht met daarachter Dorpszicht en het in 1904 verdwenen toluhuis, omstreeks 1900 (foto Jacob Schippers Jr.).

plaatsbare stoommachine, verhuurde zijn paardenkrachten aan wie het maar wilde. Aangesloten op landbouwwerktuigen (zoals een dorsmachine) bespaarde hij talloze handen werk, niet onbelangrijk in een tijd dat het agrarisch minder voor de wind ging.

Zelfs het straatbeeld veranderde ingrijpend. Overal werd de verharding van wegen aangepakt. De dorpskern werd bestraat, evenals de doorgaande verbindingen (de Straatweg al in het begin van de 19de eeuw). Dankzij de gasvoorziening, nog juist voor de eeuwwisseling in gebruik genomen, kon het dorp 's avonds worden verlicht. Wie nog wilde uitgaan, hoefde niet langer door het aardedonker zijn weg te zoeken, maar werd bijgelicht door de gaslantaarns.

Kortom, Breukelen maakte, zoals zoveel dorpen op enige afstand van de grote steden, kennis met snellere en betere vervoermiddelen. Het isolement werd opgeheven.⁵ De krant (de Utrechtsche Provinciale en Stedelijke Courant), aanvankelijk een luxeproduct voor de rijke landgoedeigenaren, werd na de afschaffing van het dagbladzegel (een belasting) in 1869 ook voor de burgerij betaalbaar. Het wereldnieuws kwam bij de mensen thuis. Ook de telegraaf (vanaf ongeveer 1860) en de telefoon (rond 1900) brachten het moderne leven dichterbij. Door het Merwedekanaal mocht dan scheepvaartverkeer Breukelen voorbijstomen, allerlei andere nieuwigheden vonden hun plaats in het eertijds zo rustige dorp.

Breukelen met een Januskop

Toch was het niet alles goud wat er blonk. Zoals moderne toeristen bekeek Craandijk alleen de mooie plekjes in het dorp. Dergelijke reisbeschrijvingen veronachtzaamden de armoede, die dikwijls net zo zichtbaar was. Craandijk vertelde niets over de stinkende sloten, die overal door het dorp liepen en in de Vecht uitkwamen. Dit waren letterlijk open riolen, waarin alle vuilnis gestort en de privaten geleegd werden, maar waar soms ook water uit werd gehaald voor de vaat of om zich te wassen. Craandijk vertelde niets over de stinkende erven, waar varkens en kippen hun kostje bij elkaar scharrelden en tientallen mesthopen produceerden, die overal in het dorp te ruiken waren. Deze huisdieren leverden het enige vlees waarover de armen beschikten. Hij vertelde niets over de armetierige woningen, de bedompte hokken, waar meerdere gezinnen onder één dak woonden of een arme weduwe haar laatste dagen sleet.

Eén zo'n armoedig hoekje was de Koekenbuurt, een buurtje op de plaats van het huidige rijkskantorengebouw aan de Dannestraat.⁶ In het steegje stond onder meer een rijtje van zeven kleine arbeiderswoningen. Het waren éénkamerwoningen met elk twee bedsteden. Wie door de voordeur binnenstapte, stond meteen in de kamer; een hal of gang was er niet. Iedereen kan zich wel voorstellen hoe koud het er 's winters geweest moet zijn. En hoe het in huis was, wanneer er gekookt werd. Voor de gezinnen in de zeven huisjes waren drie privaten beschikbaar, waarvan het riool in de nabijgelegen sloot, de Wijk, uitkwam. Aan de andere kant van de steeg lag - achter een schutting verborgen - een mestvaalt. Passanten konden voortdurend hun neus ophalen; was het niet van de etensluchtjes, dan wel van andere onwelriekende geuren.

Nu zijn dergelijke toestanden van alle tijden. Maar in de 19de eeuw was de nood extra schrijnend in het licht van de enorme vooruitgang die op andere terreinen geboekt werd. Daarbij kwam dat de bevolking was toegenomen. De woningen voor de nieuwe gezinnen werden dicht op elkaar gebouwd op alle open ruimten die in het dorp nog aanwezig waren. Daarbij werd gebruik gemaakt van de aller-goedkoopste materialen. Zo werden in 1868 in een moestuin bij de Dannestraat vier houten huizen gebouwd. Ze hadden halfsteens buitenmuren die bekleed waren met hout, een houten topgevel en een onbeschoten dak.⁷ Dat de huizen nog bijna honderd jaar hebben bestaan, mag een wonder heten.

Breukelen had - zoals veel plaatsen in die tijd - twee gezichten: het gezicht van de rijke buitenplaatsen en dat van de arme achterbuurten. Vermoedelijk waren de verschillen binnen de gemeente zelfs groter dan elders in het land. Door de pracht en praal van de buitenplaatsen kwamen de standsverschillen duidelijker aan de oppervlakte dan in de meeste plaatsen, waar de rijken minder met hun welstand pronkten.

Deze standsverschillen waren duidelijk zichtbaar. Aan allerlei uiterlijke kenmerken kon men bepalen of men tot de adel, de fatsoenlijke burgerstand, de ambachtslieden of het lagere volk behoorde. Vooral op zondag kwamen de verschillen duidelijk aan het licht, wanneer bijna iedereen naar de kerk ging. De keuze van het vervoermiddel, de kleding, het schoeisel en het hoofddekseel, alles werd bepaald door de stand waartoe men behoorde. Ook de plaats in de kerk was een duidelijke indicatie,⁸ evenals de aanspreektitel voor vrouwen bij een groet: 'mevrouw' voor notabelen, 'jufvrouw' voor

gegoede middenstand, en 'vrouw' in geval van de stand van werklieden en armen.⁹ Op werkdagen traden de verschillen minder op de voorgrond, omdat iedereen dan zijn eigen bezigheden had. De 'sociale quaestie' speelde nog nauwelijks. Socialistische propagandisten, die vanuit Amsterdam en Utrecht Breukelen bezochten, werden vijandig bejegend.¹⁰ 'Klasseverschillen' tussen werkgevers en werknemers waren nog niet aanwezig. Toen in 1910 een werkgever tegen een van zijn werklieden opmerkte "ik ben de baas en jullie zijn de lappen die er maar bijhangen",¹¹ was dit nog zo bijzonder, dat de betreffende werkmans het zich jaren later nog herinnerde.

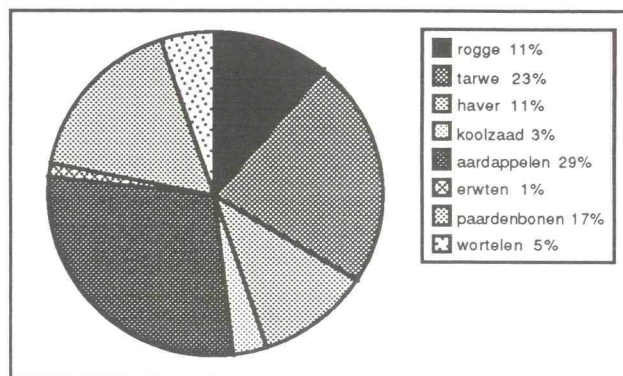
De economische verhoudingen

Het standsbewustzijn was geworteld in de economische structuren in het dorp. De economie was gebaseerd op de traditionele steunpilaren: de landbouw en de buitenplaatsen. Pas aan het eind van de eeuw drong moderne industriële nijverheid in het dorp door.

Tabel 1
Beroepsbevolking in Breukelen-Nijenrode, 1889¹²

	Zelfstandigen/ directeuren	Werknemers
Aardewerk, glas, kalk, stenen		2
Grondwerk		63
Bouwnijverheid	16	80
Hout, kurk en stro	5	5
Kleding en reiniging	17	11
Leder, rubber etc.	10	5
Metaal en wagenbouw	12	25
Voedings- en genotmiddelen	14	19
- sigaren	3	28
Grafische nijverheid	1	1
Chemische nijverheid		1
Nijverheid (totaal)	78	240
Landbouw	51	69
Visserij	3	
Handel	47	12
Verkeer	10	30
Horeca	7	1
PTT	2	4
Vrije beroepen	13	
Onderwijs		12
Huiselijke diensten		106
Losse arbeid		103
Overheid		26
Kerkgenootschappen		5
Gepensioneerden	2	
TOTAAL	213	608

De landbouw was de voornaamste bedrijfstak. In 1889 werden bij de beroepstelling (zie Tabel 1) bijna een kwart van alle geregistreerde 'bedrijfs-
hoofden' tot de zelfstandige boeren gerekend: 42 veefokkers, 6 akkerbouwers en 3 tuinders. Daarnaast werkten er in de akkerbouw 45 arbeiders in loondienst.

Afb. 2. Areaal akkerbouw in Breukelen in 1870.¹³

Een akkerbouwbedrijf met een areaal van 5 tot 10 hectare was rond 1870 van gemiddelde grootte. De voornaamste producten die de boeren verbouwden waren aardappelen, tarwe, paardenbonen, rogge en haver (zie Afbeelding 2). In een tijd dat kunstmest ontbrak moesten boeren hun land regelmatig rust gunnen, tenzij het voldoende bemest werd en er nauwgezet een oogst-rotatie werd toegepast. De in verhouding tot het akkerbouwareaal geringe hoeveelheid braakgrond (zie Tabel 2) en het geringe gebruik van groenvoedergewassen (4 hectare klaverhooi in 1870) is een indicatie dat de akkerbouw redelijk intensief werd bedreven.

Tabel 2
Oppervlakte landbouwgrond in Breukelen in 1870¹³

	Oppervlakte (ha)	Percentage
Akkerbouw	47,5	5%
Weiland	515	52%
Hooiland	419	42%
Braak	5	1%

Het gemiddelde veeteeltbedrijf was ruim twee maal zo groot (gemiddeld 20 - 25 hectare), maar hiervan werd een groot deel - bijna de helft - extensief gebruikt als hooiland. De veehouders beschikten echter over relatief veel runderen per hectare grasland en per bedrijf, hetgeen weer duidt op een intensief bedrijf.¹⁴ Zie ook Tabel 3.

Tabel 3
De veestapel in Breukelen in 1870¹³ *

Paarden	78
Runderen	939
Schapen	136
Varkens	142
Kippen	700
Eenden	400

* Naast de hier genoemde dieren waren er nog een kleiner aantal geiten, enkele ezels, ganzen en kalkoenen.

Deze korte momentopname doet geen recht aan de ontwikkeling die de landbouw in de periode 1865 - 1900 doormaakte. Het is hier niet de plaats om dieper op deze materie in te gaan. Slechts één ontwikkeling wil ik hier uitlichten: het veeteeltbedrijf ging op ruime schaal van de veefokkerij en het vetweidebedrijf over naar het consumptiemelkbedrijf. Rond 1870 werd het vee vooral gehouden voor de handel en de slacht. De dieren werden vetgemest en vervolgens naar de veemarkten (onder andere in Utrecht) gebracht om daar verhandeld te worden voor de slacht of export. De prijzen van levend vee daalden echter in de jaren 1880 sterk. Door de vleesinvoer uit Zuid-Amerika en de Verenigde Staten raakten de Europese markten verzadigd. In Nederland - en in Breukelen - schakelden daarom veel boeren over op het houden van melkvee, in de eerste plaats voor de kaas en de boter. De prijzen van deze producten daalden veel minder. Daarnaast leverde de kaasbereiding afvalproducten op (de wei), die als varkensvoer werden benut. Kaasbereiding en varkensfokkerij groeiden hand in hand. In Breukelen werd in 1885 voor het eerst een kaasmarkt gehouden, die vanaf 1893 elk jaar doorgang vond. In 1890 werd in Breukelen de stoomzuivelfabriek Insulinde geopend, die boter, kaas en room bereidde voor de export. De afzet reikte zelfs tot in Nederlands-Oost-Indië en de Britse koloniën. Na 1900 kwam ook de export van melk op gang, dankzij verbeterde bewaarmethoden (condenseren).¹⁵

Verschillende mensen verdienden aan de handel in agrarische producten een goedbelegde boterham. In 1889 werden 8 veehandelaren, 1 kaashandelaar en 3 graanhandelaren geteld. Daarnaast was er een omvangrijk winkelbestand en een grote groep ambachtslieden, die voorzagen in de behoeften van de lokale bevolking. Zij richtten zich ieder op een specifiek publiek. Sommigen zochten hun klantenkring vooral in de rijke kringen en produceerden of han-

delden in luxe goederen, terwijl anderen zich juist op armen richtten en vooral goedkope spullen - eerste levensbehoeften, tweedehands artikelen - vervaardigden en/of verhandelden. De armen betrokken hun kleren van bijvoorbeeld de koopman in lompen of kochten bij de winkel in manufacturen een lap stof en naaiden zelf een broek of schort. Hun schoeisel betrokken ze van de plaatselijke klompenmaker. De welgestelden daarentegen konden het zich veroorloven hun schoenen bij de schoenmaker te laten maken, terwijl verschillende naaisters, modistes en kleermakers jurken en kostuums pasklaar afleverden. Rijk en arm maakten voor hun levensonderhoud deel uit van gescheiden economische kringlopen. Alleen wanneer de 'factor arbeid' in het geding kwam, kruisten de beide kringlopen elkaar. Wanneer de armen zich als arbeidskracht verhuurden aan de rijken, als bijvoorbeeld dienstbode of koetsier.

Buiten de reeds genoemde meelfabriek en zuivelfabriek en de steenfabriek "Rhijn en Vecht" kende Breukelen in de laat-19de eeuw nauwelijks andere fabriekjes van enige betekenis.¹⁶ De meest arbeidsintensieve bedrijven komen we tegen in de bouw. Er waren verschillende timmerwerkplaatsen, metselaars en schildersbedrijven. Daarnaast behoorde tot de meest arbeidsintensieve bedrijven een drietal sigarenmakerijen, waar in 1889 in totaal 28 arbeiders werkten. Of deze luxe sigaren produceerden voor de heren van de buitenplaatsen of juist goedkopere kwaliteiten voor het volk, is mij niet bekend.

Tenslotte kende Breukelen, zoals elk dorp, een grote groep losse arbeiders, die elke dag weer op zoek moesten naar werk. Zij werkten als sjouwer op het station of hielpen bij het laden en lossen van de schepen op de Vecht, hielpen op de buitenplaatsen met klusjes in de tuin of verhuurden zich als dagarbeider aan de plaatselijke boeren en tuinders. Hun echtgenoten probeerden de schaarse inkomsten aan te vullen met behulp van schoonmaakwerk of een kleine nering, bijvoorbeeld een snoepwinkeltje of een water- en vuurwinkel (die warm water leverde). Voor de losse arbeiders waren het 's winters moeilijke tijden. In de dorpen was er 's winters weinig te doen op het land en op de buitenplaatsen. Sommige buitenplaatsen stonden leeg: de bewoners verbleven alleen in de zomer in Breukelen om de drukkende hitte van de stad te ontvluchten. Het vaste personeel - een huishoudster en een tuinman - zorgde dan dat de boel niet verwaarloosde. Werkzaamheden zoals sneeuwruimen of het inrichten van een ijsbaan le-

Afb. 3. Berengeleider bezoekt Breukelen tijdens de jaarlijkse kermis, in het begin van de 20ste eeuw. Op de achtergrond het Breukelse gemeentehuis aan de Nieuwstraat. (Uit: M.J. Mobach, *De Jongensjaren van Arjen en Jurre.*)

verden te weinig op om van te leven. In deze perioden waren de armen veelal afhankelijk van de armenzorg. De plaatselijke geestelijken bemiddelden soms bij het zoeken naar werk of gaven hen klusjes in de kerk, zoals het klaarzetten van de stoelen en stoven of het bijstaan van de doodgraver. Wie zich echter door een 'onfatsoenlijke' levenswandel onderscheidde - zijn geld verbraste aan de drank, of via kaartleggen of prostitutie bijverdiensten genoot - werd van deze hulp uitgesloten.

In de statistieken ontbreken de mensen zonder vaste woon- en verblijfplaats. Zwervers zijn van alle tijden en kwamen ook in Breukelen voor. Vooral in de weken rond de kermis kwamen zij van heinde en ver. Op de kermis wisten waarzegsters, reizigers met gedresseerde dieren en handelaren met allerlei prullaria de goedgelovige Breukelse bevolking te bewegen hun zuurverdiende geld om te zetten in een moment vol illusie of amusement. De kermis was dan ook een van de hoogtepunten van het jaar. De meeste reizigers trokken na een korte periode verder. Anderen vonden in Breukelen hun laatste rustplaats. Zo werd in 1857 in een hooiberg in Ruwiel een 68-jarige vrouw dood gevonden, die bekend stond als Carolina Schoenpoetser.¹⁷ Haar achternaam zegt vermoedelijk alles over de wijze waarop zij zich in leven had trachten te houden.

Noten

- 1 J. Kuyper, 1868. Gemeente Atlas van de Provincie Utrecht naar Officieele Bronnen Bewerkt. Hugo Suringar, Leeuwarden.
- 2 J. Craandijk en P.A. Schipperus, 1876. Wandelingen door

Nederland met Pen en Potlood. Tweede Deel. Haarlem, blz. 284 - 285.

- 3 A.A. Manten, 1992. Keulse Vaart vervangen door het Merwedekanaal. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 7, nr. 1, blz. 4 - 17. A.A. Manten, 1992. De aanleg van het Merwedekanaal langs Breukelen en de directie gevolgen daarvan. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 7, nr. 1, blz. 112 - 119.
- 4 H.J. van Es, 1991. De korenmol van Breukelen in de 17de tot 19de eeuw. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 6, nr. 2, blz. 68 - 80.
- 5 H. Knippenberg, 1995. Het hart van Nederland. De provincie Utrecht in de periode 1800 - 1940. In K. Mandemakers en O. Boonstra (red.), *De Levensloop van de Utrechtse Bevolking in de 19e Eeuw*. Van Gorcum, Assen, blz. 7 - 14.
- 6 H.J. van Es, 1994. Tussen 's-Heerenwagenweg en Danne te Breukelen. 5. De huizen in de "Koekenbuurt". Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 9, nr. 2, blz. 71 - 83. De woningen zijn in 1949 onbewoonbaar verklaard en in 1957 gesloopt.
- 7 H.J. van Es, 1994. Tussen 's-Heerenwagenweg en Danne te Breukelen. 6. De tuinderij van Langezaal, later de werf van Stam. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 9, nr. 4, blz. 193 - 206.
- 8 J. Lucassen en G. Trienekens, 1978. Om de plaats in de kerk - een onderzoek naar maatschappelijke ongelijkheid, voornamelijk in de 19de eeuw. Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis 12, jaargang 4, nr. 3, blz. 239 - 304.
- 9 H.J. van Es, 1995. Breukelen tussen 1914 en 1940. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 10, nr. 3, blz. 147 - 159.
- 10 P.D. 't Hart, 1996. Stakers en Onruststokers in de Domstad. Uit de beginjaren van arbeidersbeweging en socialisme in Utrecht tussen 1870 en 1895. Matrijs, Utrecht, blz. 71 - 72.
- 11 P. van Warmerdam, 1988. *Historie? Dat is gisteren*. 4. Werken als een paard. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 3, nr. 1, blz. 25 - 29.
- 12 Uitkomsten der beroepstelling 1889. De 63 grondwerkers die genoemd worden, waren werkzaam bij de aanleg van het Merwedekanaal, dat in 1890 geopend werd.
- 13 Verslag van de Toestand van de Provincie Utrecht 1870.
- 14 Terwijl in Breukelen per hectare grasland gemiddeld 1,82 rund graasde, bedroeg in 1880 dit aantal voor de provincie Utrecht 1,26. Zie J.L. van Zanden, 1985. *De Economische Ontwikkeling van de Nederlandse Landbouw in de Negentiende Eeuw, 1800 - 1914*. A.A.G. Bijdragen 25, Wageningen, blz. 215. Per bedrijf bedroeg het aantal runderen ongeveer 20 - 25; dit is eveneens relatief veel.
- 15 A.A. Manten, 1989. Opkomst, bloei en neergang van het kaasmaken op de boerderij. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 4, nr. 3, blz. 159 - 169. A.A. Manten, 1996. De melkfabriek van Hoekstra te Breukelen. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 11, nr. 3, blz. 97 - 111. H.J. van Es, 1989. De kaasmarkt van Breukelen (1). Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 4, nr. 4, blz. 177 - 187.
- 16 Het is opvallend, dat in 1889 slechts twee arbeiders in de steenfabriek werden geteld. Vermoedelijk lag de fabriek stil tijdens de telling, die altijd in december plaatsvond.
- 17 J.C. Wisse, 1987. Een dode vrouw in een Ruwielse hooiberg in het jaar 1857. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 2, nr. 2, blz. 66 - 67.